

Beteckning _____

Institutionen för Humaniora och Samhällsvetenskap

**Svensk Fritänkarrörelse
idé och debatt under sent 1800-tal**

Michael Ahlström
VT 2007

D-uppsats 10p
Religionsvetenskap

Religionsvetenskap D
Handledare: Peder Thalén

INLEDNING	2
BAKGRUND	2
GRUNDLÄGGANDE BEGREPP	2
<i>Fritänkeri</i>	2
<i>Fritänkare</i>	3
<i>Kulturradikalismen</i>	3
<i>Utilism</i>	3
<i>Unitarism</i>	3
<i>Materialism</i>	3
<i>Altruism</i>	4
<i>Diskurs</i>	4
<i>Diskursanalys</i>	4
FRÅGESTÄLLNING	4
METOD.....	4
TIDIGARE FORSKNING	5
UNDERSÖKNING.....	6
<i>Den fria tanken</i>	6
<i>Tidens filosofi</i>	7
<i>Moral och utopi</i>	7
FRITÄNKARE	8
RELIGIÖS LIBERALISM.....	10
<i>Föreningen för religionsfrihet</i>	11
<i>Frikyrka eller statskyrka</i>	11
<i>Unitarism, förnuftstro och praktisk kristendom</i>	12
<i>Alternativa religionsbildningar</i>	12
<i>Positivistiska samfundet</i>	13
<i>Utilistiska samfundet</i>	13
KRITIKEN MOT KRISTENDOM OCH KYRKA	14
KVINNORÖRELSEN	15
ARBETARRÖRELSEN	16
DISKUSSION	18
FRITÄNKARNA	18
ARBETARRÖRELSEN	19
<i>Utilismen och socialdemokratien</i>	20
<i>Socialdemokratien</i>	21
MÄNSKLIGHETENS OCH VETENSKAPENS RELIGION	21
KVINNORÖRELSEN	23
SLUTSATSER OCH FUNDERINGAR.....	25
KÄLLOR	27
TRYCKTA KÄLLOR.....	27
OTRYCKTA KÄLLOR	28
<i>Forskningsrapporter</i>	28
<i>Arkivmaterial</i>	28
<i>Internet</i>	28

Inledning

Slutet av 1800-talet borde gå till historien som en av de mest dynamiska perioder när det gäller samhällsomvandling, idéer, upplysning, utbildning i Europa och USA. Denna revolution var i allra högsta grad närvarande i Sverige. Upplysningstraditionen reformerar sig och slår tillbaka mot de idealistiska och romantiska ideal som dominerat Europa under något århundrade. Detta är de stora visionernas och utopiernas tidevarv. Detta är en period av stark tro och övertygelse och som omväxling är det människan som står i centrum för allas intresse.

Under 2000-talets första decennium är *religion* en ofta framträdande komponent i nyhetsflödet, vare sig det handlar om konflikter, politik eller ekonomi. Några delar av världen verkar befinna sig mitt i den process som västvärlden befann sig i under de sista decennierna på 1800-talet, då sekulariserade tankegångar och vetenskapliga framsteg utmanade rådande idéer, livsåskådningar och maktstrukturer. Samtidigt upplever andra delar av världen hur konservativa religiösa krafter försöker återta lite av den mark som förlorades under den vetenskapliga upplysningens och de stora ideologiernas framsteg.

Oavsett tidsperiod, handlar diskursen i många fall om frihet och hur man handskas med friheten.

Bakgrund

Fritänkarrörelsen, som den gestaltade sig under 1800-talets två sista decennier, är i den mån man kan tala om den som en egen rörelse relativt utforskad som sin egen helhet. Förutom några få undantag finns i första hand biografier över några av de ledande personerna inom fritänkarrörelsen, framför allt om de personer som var delaktiga i skapandet av de många stora folkrörelser som såg dagens ljus under denna tid. Folkrörelserna och ideologierna har i sina historieskildringar tagit med fritänkarna som en del av sitt ursprung. Det som kan saknas är en översiktlig genomgång av de gemensamma tankar och idéer som var centrala för dem som kallade sig själva fritänkare.

Även om denna uppsats i sig inte i första hand är ett begreppsanalytiskt arbete så består en del av undersökningen av ett utredande av begrepp, översiktlig beskrivning av de olika grupperna inom *fritänkeriet* och dess idéinnehåll samt presentation av några av de mest tongivande agitatorerna. Många av dessa agitatorer blev aktivt motarbetade av samhället och åtalen för hädelse mot såväl kyrkan som staten var vanligt förekommande. Det hörde inte till ovanligheten att åtalen resulterade i fängelsestraff för dessa tankefrihetens förkämpar. Vad var då fritänkarnas farliga budskap och idéer som skulle komma att påverka historiens gång?

Grundläggande begrepp

Till viss del syftar denna uppsats om att reda ut och analysera begrepp och motivbilder som ligger nära fritänkeri och fritänkare, vilket gör att denna inledning först och främst ger en bild av hur i uppsatsen vanligen förekommande begrepp allmänt kan uppfattas. Låt oss kalla detta för en inledande orientering.

Fritänkeri

Den Amerikanska författarinnan Susan Jacobys definition på *fritänkeri* är ”ett fenomen som sträcker sig från den anti-religiösa inställningen att religion är vidskepelse och som önskar reducera religionen och dess påverkan på samhället, till dem som bekänner sig till en tro eller

övertygelse som inte stämmer överens med den rådande ortodoxa religiösa kulturen”¹. Självklart är detta inte en heltäckande bild av vad ett fritänkeri innebär även om det är den idag kanske vanligaste definitionen. Som undersökningen kommer att visa fanns det fler faktorer än religion som satte sordin på den fria tanken.

Fritänkare

"Låt oss avtvå denna skam, låt oss höja upplysningens fana, låt oss krossa mörkmannaväldet och den kristna fördummelsen!"². Fritänkare var 1880-talets revolutionärer i intelligensens, vetenskapens, liberalismens och socialismens tjänst på kollisionskurs mot det etablerade samhället och rådande världsuppfattning. Att svära sig till vetenskapliga rön som hävdade att människan härstammade från apor istället för att ha skapats till guds avbild, var vardagsmat för en sann fritänkare. Sanningen var målet.

Kulturradikalismen

En radikal studentrörelse vars program utmärktes av tryck-, yttrande- och religionsfrihet. Man opponerade sig i allmänhet mot kyrka och kungahus och fastän man var partipolitiskt obunden stod man nära liberalismen och socialismen³.

Utilism

Utilism beskrivs av Inga Sanner som en världsåskådning inriktad på det nyttiga och det jordiska livet⁴. De svenska utilisterna hämtade inspiration bland annat från den Amerikanske fritänkaren Robert Green Ingersoll. Översiktligt kan rörelsen beskrivas som en sekulariserad liberalistisk och socialistisk livsåskådning med fokus på frågor om moral och människor.

Unitarism

Amerikansk religiöst liberal rörelse som stod som modell för de svenska förnuftstroende med sin kritik av treenighetsläran, kritiken mot kyrkan som institution och förtroendet för det goda i människan⁵.

Materialism

Begreppet materialism används flitigt under denna tid i både positiv och negativ mening. De som såg materialismen i positiv mening avsåg en monistisk materialism som pekade på hur allt hänger samman, tillvarons enhet och ser naturen som besjälad⁶. De som såg materialism i negativ mening hänvisade till ”en anda i samhällslivet där var och en bara tänker på sitt och den egna materiella vinningen”⁷.

¹ Jacoby, Susan, 2004, s. 4 Fri översättning från engelska: “a phenomenon running the gamut from the truly anti-religious – those who regarded all religion as a form of superstition and wished to reduce its influence in every aspect of society – to those who adhered to a private, unconventional faith revering some form of God or Providence but at odds with orthodox religious authority”.

² Severin, Frans, 1917, s. 39

³ Kulturradikalismen och studentrörelserna under tidsperioden finns utförligt utforskade i Crister Skoglund's avhandling *Vita mössor under röda fanor*.

⁴ Sanner, Inga, 1995, s. 232

⁵ Ibid, s. 68-69

⁶ Ibid, s. 256-257

⁷ Ibid, s. 402

Altruism

Altruism betyder bokstavligen motsatsen till egoism och får i denna uppsats betydelsen av broderskap och kärlek till nästan. För fritänkarna innebar altruism den kristna kärlekstanken omsatt i praktiken.

Diskurs

Med begreppet avses i denna uppsats själva diskussionen av, och samtalet kring ett ämne⁸. Det kan innebära ett utbyte av idéer, en i samhället eller i tiden allmän uppfattning, en debatt i en sakfråga eller rent av en dispyt.

Diskursanalys

Diskursanalysen är här i huvudsak inriktad på att kritiskt belysa möjliga bakomliggande avsikter i idé och debatt, men även hur värderingar som formades av den dåtida diskursen har skapat *sanningar* som lever kvar i modern tid.

Frågeställning

Idag framställs ofta den svenska fritänkarrörelsen som en i huvudsak religionskritisk och skeptisk rörelse istället för som ett eget fenomen och i sin egen helhet. Det huvudsakliga målet för uppsatsen är att behandla fritänkare som en egen helhet och inte som en del av en annan rörelse eller som levnadsbeskrivning av enskilda personer. Undersökningen syftar till att finna kärnan i fritänkarrörelsen. Vad menade man med att tänka fritt? Vad kännetecknade en fritänkare? Vilka idéer framfördes i huvudsak?

I diskussionsdelen av uppsatsen analyseras den dåtida diskursen för att kritiskt belysa möjliga bakomliggande avsikter och hur debatt och värderingar som formades av den dåtida diskursen har påverkat vårt moderna samhälle och allmänt vedertagna värderingar. I det senare ligger viss tyngdpunkt på arbetarrörelse och kvinnorrörelse.

Metod

Undersökningen baserar sig på litteraturstudier av redovisat källmaterial för att finna de idéer som kan identifieras som fritänkarrörelsens kärna. Undersökning och diskussion domineras av en diskursanalys som fokuserar på hur tidens diskurser till stor del format vårt moderna samhälle och många av de föreställningar vi har idag. En annan diskurs som analyseras är värderingen av kvinnliga egenskaper som formas inom emancipationsrörelsen och hur dessa kan ha påverkat kvinnans roll i modern tid. Undersökning och analys belyser även hur man försökte skapa ett meningsbyggande system där altruism och tron på den goda människan skulle ersätta kristendomen.

Denna uppsats innehåller även klara begränsningar. Den tidsperiod som uppsatsen behandlar är starkt begränsad till de två sista decennierna av 1800-talet. Arbetet behandlar ej i större utsträckning hur statsmakten och kyrkan argumenterade eller slog tillbaka mot fritänkarna. Detta finns skildrat i många av de biografier som givits ut om de ledande personerna inom fritänkarrörelsen. Vidare ligger fokus på vad som förenar snarare än vad som skiljer olika grupper av fritänkare åt. I detta utelämnas sannolikt många intressanta aspekter. Dessa finns dock i detalj utforskade och beskrivna i det källmaterial jag begagnat mig av. Svensk fritänkarrörelse har inte varit någon isolerad svensk företeelse, utan hämtat inspiration från stora delar av Europa, liksom från USA.

⁸ Granholm, Kennet, 2004, s. 190

Det ligger även utanför denna uppsats ambition att djupare beakta vilket inflytande det haft på den svenska rörelsen och de referenser som görs är mest med avsikt att förhöja uppsatsens läsvärde. Ambitionen med uppsatsen är inte heller att redogöra för olika fritänkarorganisationer, dess organ för propaganda eller vara en levnadstecknare för inom rörelsen ledande personer. Dessa omnämns bara när det kan ha betydelse för att blottlägga själva idéinnehållet. Uppsatsen kan eventuellt begränsas då källorna i viss mån är av sekundär art. Detta faktum borde dock inte inverka negativt på uppgiften och dess syfte.

Tidigare forskning

Det finns idag en avsaknad av en överskådlig beskrivning av svensk fritänkarrörelse som helhet under 1800-talets sista decennier. Det material som finns att tillgå behandlar möjligen mycket av de idéer denna uppsats kommer att tillskriva fritänkarrörelsen och fritänkeriet, men då som en del av någon annan samtida rörelse, exempelvis arbetarrörelse och fackföreningsrörelse, frikyrkorörelse och nykterhetsrörelse, kvinnorrörelsen eller de stora dåtida ideologierna där fritänkarna ses som en del i det stora.

Inga Sanner fokuserar i sin avhandling *Att älska sin nästa såsom sig själv* på moraliska frågor och de utopiska visionerna inom den svenska fritänkarrörelsen. Sanners avhandling visar på idémässiga likheter mellan anarkister, fritänkare, teosofier och spiritister.

Irving Palm har skrivit *Kristendom och socialism. Bibliografi över kristendom och socialism 1860 – 1980* utgiven genom Sveriges kristna socialdemokraters förbund.

Carl Johan Björklund har 1942 beskrivit den svenska fritänkarrörelsen i boken *Minnesskrift om O. Ljungdahl och den svenska fritänkarrörelsen - Kyrka, Präster och Fritänkare*. Denna minnesskrift innehåller en bra överblick om rörelsen under de sista åren av 1800-talet, dock med viss tyngdpunkt på utilismen eftersom det var där fritänkare Ljungdahl var som mest verksam.

Fritänkarrörelsen förekommer även inom litteratur som behandlar utbildningsväsendet och folkbildningens framväxt. Ett exempel är avhandlingen *Vita mössor under röda fanor* av Crister Skoglund som handlar om vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940. Folkbildningsarbetet beskrivs av Sigfrid Leander i boken *Från Anton Nyström till vi som vet mest*.

Biografier över fritänkare som Knut Wicksell, Hjalmar Branting och Hinke Bergegren fokuserar förstås starkt på personernas bidrag till de rörelser de var delaktiga i att forma, ur vilka man givetvis kan spåra tidens idéer och debatt. I denna uppsats hänvisas främst till Gårdlunds biografi om Wicksell från 1956, *Hjalmar Branting – fritänkaren* från 1960 författad av Ture Nerman, samt Waldemar Bernhards biografi om Hinke Bergegren från 1950.

En utförlig undersökning rörande religionskritiken under tidsperioden finns i en forskningsrapport från 1979 av Lennart Ståhle som behandlar *Organisationer för svensk religionskritik 1880-1910*.

Undersökning

Det kan ligga nära till hands att anta att fritänkeriet och fritänkarna var begränsade till att kritisera kristendomen och hylla vetenskapen och ateism, kanske med hänvisning till den debatt som förs nu i början av 2000-talet. De rådande omständigheterna under slutet av 1800-talet var dock radikalt annorlunda. I Sverige var stat och kyrka väl sammansvetsade. Allmän rösträtt saknades, bildningsnivån bland de lägre samhällsklasserna var låg, kvinnorna och arbetarna saknade överhuvudtaget vad som vi idag ser som närmast självklara rättigheter.

I undersökningen kommer i första hand ledande svenska fritänkare och fritänkarrörelsen att lyftas fram på ett sätt som sammanfattar några av dess för denna undersökning viktiga ståndpunkter. Detta för att kunna peka på idéer och strävanden som förenar dessa människor och organisationer under denna korta tidsperiod, strax innan de stakar ut sin egen väg inom arbetarrörelse, liberalistiska eller frireligiösa rörelser.

Den fria tanken

Idén om den fria tanken i slutet av 1800-talet kan i sin kärna beskrivas som en föreställning om ett reflekterat ställningstagande. Förutsättningarna för att kunna tänka fritt och därefter komma fram till detta ställningstagande var dock lite olika. Även om vetenskapens framsteg presenterat resultat som Darwins evolutionsteori som skulle kunna användas som beslutsunderlag för människor i fråga om val av tro och livsåskådning, så var lagstiftning och människors brist på utbildning hinder som gjorde att många inte kunde frigöra sig från det som många fritänkare ansåg vara vidskepelse och auktoritetstro.

Större delen av västvärlden befann sig i en period av liberala tankar och idéer. Frihet från auktoriteter, såväl individuell frihet som hela samhällets frihet stod högst upp på dagordningen. I en del fall handlade friheten om att få välja en alternativ kristendomstolkning före den traditionella kristna läran som företrädades av statskyrkan, men oftast var innebörden än mer radikal, nämligen att fritt utefter eget huvud välja en vetenskaplig, agnostisk eller ateistisk livsåskådning.

Den frihet som den Amerikanska agitatorn Robert Green Ingersoll kämpade för var dels friheten att inte tillbe någon gud, likväl som friheten att tillbe gud på sitt eget vis⁹. I USA hade man ingen statskyrka att separera från staten, vilket inte hindrade att man hade en bred allmän uppfattning att slåss mot. Denna uppfattning, som i största välmående fortfarande lever kvar idag, innebär att en ateist är en människa som inte är att lita på. På svensk mark gick statskyrkan och staten hand i hand och människornas kyrklighet och trosuppfattning var befäst i lagtext.

En framträdande fråga i debatten handlade om rent praktiska moraliska ställningstaganden. Hur skulle människors handlande gentemot varandra regleras och definieras om inte människor längre trodde på paradiset som belöning efter ett rättfärdigt liv, eller hotet om Guds vedergällning för avsaknaden av detsamma. Många av kristendomens företrädare såg i problemet att undergången för mänskligheten var nära, medan en del fritänkare ansåg att människan hade en nedärvd känsla för rätt och fel, vilken hos en frigjord mänsklighet skulle medföra förmågan att alltid välja det goda.

⁹ Jacoby, Susan, 2004, s.158

Tidens filosofi

De svenska filosoferna kom under 1800-talets senare hälft att hämta inspiration bland annat från den tyska *nykantianismen* som förespråkade Kants kunskapskritiska och antimetafysiska hållning¹⁰. Man kom att förkasta den rådande filosofen Christopher Jacob Boströms filosofi som metafysik, som bland annat bestod i att den delade in verkligheten i en andlig och en världslig del. Boströmianismen betraktade tillvaron som en hierarki av enheter med Gud överst i pyramiden, följt av stat, familj och individ i fallande skala. Senare under 1900-talet vann den analytiska filosofin mark med i huvudsak matematik, logik och begreppsanalys som ledstjärnor.

Moral och utopi

Inga Sanner beskriver tidens *moraliska utopi* som en motbild av det samhälle man levde i, vilket ansågs vara alltför materialistiskt inriktat och splittrat¹¹. Stat och kyrka identifierades med förtryck, lögn och hyckleri, vilket gjorde att strävan efter frihet och sanning blev dess moraliska motreaktion. Fritänkarrörelsen som helhet önskade se den kristna kärlekstanken förverkligad i ett samhälle, där familjen och framför allt kvinnan och vad man ansåg vara kvinnliga egenskaper stod som förebild för den goda moralen. Att människan var god var något som fritänkare var överens om. Antingen såg man det saken som ett tecken på människans gudomlighet, eller också som en biologisk egenskap¹².

Att kritisera missförhållanden i ett samhälle eller en trosuppfattning är inget ovanligt, men när man propagerar för ett avsvärande av den kristna tron så uppstår dilemmat att man måste kunna presentera en ersättning för den funktion som den kristna tron faktiskt hade¹³. Detta resulterade i att en stor del av tidens moraliska diskurs handlade om moral och spelregler mellan människor i avsaknad av kristendom. En annan viktig del handlade om hur man skulle hantera själva livet och livsfrågorna i avsaknad av en kristen lära där svaren ansågs vara givna. Bland andra identifierade utilisterna detta andliga problem och försökte dra ut riktlinjer för en social gemenskap och skyddsnet som skulle kunna fungera som ersättning. Problemet som exemplifieras av nedanstående exempel är samma problem som humanistiska rörelser och profana livsåskådningar brottas med ännu i modern tid.

I samband med att Darwins evolutionsteori fick genomslag i USA uppkom frågan om hur moraliska och etiska frågor skulle hanteras i frånvaro av en religion. Man ansåg det vara av yttersta vikt att definiera en humanistisk uppförandekodex som inte förlitade sig på ett trossystem för utdelande av belöning och straff. Man hoppades denna sekulära moral skulle kunna hämta stöd i den vetenskapliga jakten på sanning genom observation, experiment och konstant ifrågasättande¹⁴. Samtidigt fanns ur ett agnostiskt perspektiv på tillvaron, utan den kristna tron på odödlighet, en frågeställning om hur man skulle handskas med död och mänskligt lidande. För de som anslöt sig till Darwins teori om det naturliga urvalet var detta en filosofisk fråga av högsta vikt. Det framstod som omöjligt att kombinera teorin om det naturliga urvalet där död, lidande och utrotning av hela arter ingick, med en god, allsmäktig och alltid närvarande gud. Den höga siffran av barnadödlighet i USA vid den tiden ställde frågan på sin spets. Hur hanterar man sorgen efter ett förlorat barn? Många fritänkare i den

¹⁰ Eriksson, Gunnar, Frängsmyr, Tore, 2004, s.175

¹¹ Sanner, Inga, 1995, s. 410

¹² Ibid, s. 18

¹³ Baumer, Franklin L., 1960, s. 28-29

¹⁴ Jacoby, Susan, 2004, s. 144-145

situationen kom att falla från den rena agnostiska läran för att istället vända sig till spiritualismen för förnyat hopp¹⁵.

Inga Sanner beskriver Frihetsförbundets Oscar Ljungdahls inställning att moral inte alls hängde samman med den kristna tron. Han menade istället att det är först en frigörelse från religionen som kan utveckla människans naturliga känsla för moral.

”Kristendomen hämmar den moraliska utvecklingen genom tron på arvsynden, försynen och odödligheten. Det är först genom materialismens syn på orsak och verkan som sambandet mellan handling och dess konsekvenser blir synligt. Genom insikten att livet inte är oändligt, kommer människan att redan nu arbeta på en förbättring – också på det moraliska området”¹⁶.

Denna monistiska inställning var något som överlag kännetecknade de mer sekulariserade fritänkarna. Man opponerade sig mot den rådande dualistiska uppfattningen och menade istället att allt egentligen är en helhet. Man såg ingen bevisning för att det skulle finnas någon annan verklighet än den bunden av naturlagarna. Med en sådan ståndpunkt blir både tanken på en personlig gud eller själens odödlighet oförenligt med vetenskapen¹⁷.

På liknande sätt som i diskursen om moral formulerades de utopiska föreställningarna som en motreaktion till den bild man hade av det rådande samhället, kulturen och människan¹⁸. Fritänkarnas kritik mot det rådande systemet kommer ofta till uttryck i moraliska termer. Man kritiserar en ”egoistisk, despotisk och godtycklig” ekonomi och prisar den socialistiska tanken på solidaritet¹⁹. Den rådande uppfattningen om de ideala kvinnliga egenskaperna fick tjänstgöra som förebild för fritänkarnas utopi. Man sökte en tillvaro som gav större utrymme för altruism, tolerans och allt som med ett modernt språk kallas för *mjuka värden*. Detta stod i första anblicken i bjärt kontrast mot det på vetenskaplig metod baserade samhälle som även det var en betydande del av utopin, men man ansåg att detta var den önskvärda och naturliga vägen för människans utveckling.

Fritänkare

Under en tid då liberalism och frihetssträvan representerar utopierna för människa och samhälle såväl ur ett internationellt som nationellt perspektiv, fanns i Sverige ett antal människor som framförde och utvecklade frihetens budskap för svenska förhållanden. Bland många av tidens framstående agitatorer kan man belysa Knut Wicksell, Hjalmar Branting, Viktor Lennstrand, Hinke Bergegren och Oscar Ljungdahl. Bland annat dessa herrar och deras idéer skulle komma att forma det svenska samhället under kommande århundrade. Vad i bestod då en fritänkares kall och mission?

Enligt den engelske vetenskapsmannen Karl Pearson var det fritänkarnas uppgift att ”utbreda de kunskaper man redan var i besittning av, inte bara till de lägre klasserna utan även till de bildade, till prästerskapet, lekmännen som brukade gå i kyrkan och affärsmännen, som alltjämt var avgrundsdykt okunniga om den moderna vetenskapens konsekvenser”²⁰. Ännu

¹⁵ Den svenska fritänkarrörelsen hade liknande spörsmål, som Inga Sanner förtjänstfullt belyser i sin avhandling om moraliska utopier.

¹⁶ Sanner, Inga, 1995, s. 270

¹⁷ Nordisk Familjebok, uggleupplagan, <http://runeberg.org/nfbr/0486.html> (2007-06-12)

¹⁸ Sanner, Inga, s. 411-412

¹⁹ Ibid, s. 262

²⁰ Baumer, Franklin L., 1960, s. 135

större betydelse skulle dessa sanningens apostlar få i att upptäcka nya vetenskapliga sanningar. Man ansåg vetenskapens religion vara överlägsen kristendomen i etiska frågor och fyllde med sitt anspråk på intellektuell ärlighet en bättre funktion som samhällsuppfostrare. Vetenskapskulten fick stöd av dem som i historien såg sig finna stöd för tanken om mänsklighetens evolution. De historiska framsteg som gjorts ansågs spegla den kommande utvecklingen. I sin utopi såg man ett teknokratiskt samhällsskick där vetenskap, dikt och konst skulle fylla den plats i människors hjärtan där religionen tidigare haft sin plats.

Ett av de framträdande argumenten i en gemensam kamp för religionsfrihet gällde frihet från tron på de kristna dogmerna om treenigheten, arvsynen och helvetet. Man ansåg att dessa dogmer var oförenliga med den nya vetenskapens sanningsanspråk. Den världsbild som kyrkan representerade betraktades som föråldrad, ett instrument för det övre skiktet i samhället att styra de nedre klasserna. I samma andetag som man ville ha rätten till att tänka fritt kom även kraven på utbildning av de lägre klasserna. Det ansågs att endast genom bildningsinsatser kunde man vinna över människor från en tro på vidskepelse till den sanna vetenskapliga läran.

Som Edward Royle inledningsvis konstaterar i boken *Radicals, Secularists and Republicans*, så fanns människor som titulerade sig fritänkare inom hela det ideologiska spektret²¹. Många men inte alla fritänkare var positiva till socialismen, även om man var kritisk mot kommunismens kollektivism och förkvävande av den individuella friheten. Generellt ansåg fritänkarna att den politiska verksamheten faller utanför fritänkarnas verksamhetsområde²². Denna politiskt organisatoriska frihet var för sakfrågans skull i många avseenden en väldig tillgång. En sådan sakfråga var kampen för frihet från religiöst förtryck.

Denna avsaknad av gemensam politisk ståndpunkt var i sig en tillgång som gjorde att man kunde påverka i rena sakfrågor i olika politiska läger. Amerikanska fritänkare kämpade för många praktiskt inriktade frågor som införandet av allmänna skolor fria från religiös inblandning och undervisning, stärkt politisk och konstnärlig yttrandefrihet, för kvinnors och barns rättigheter²³. Den Amerikanske fritänkaren Robert "The great agnostic" Ingersoll stod även på barrikaderna och tog strid mot dödsstraff, mot rätten att aga barn, och i likhet med Knut Wicksell stred Ingersoll även för rätten till barnbegränsning och sexualupplysning.

Knut Wicksell som var nationalekonom och ansåg sig som fritänkare var en förkämpe för preventivmedel som medel för att komma tillrätta med den sociala misär som rådde inom arbetarklassen, vilket han ansåg stora barnaskaror var det största bidragande orsaken till. Ett annat argument för sexualupplysning och preventivmedel var spridandet av veneriska sjukdomar som härrörde från prostitution, vilket samtidigt var ett slag mot det rådande samhällets moraliska hyckleri i sakfrågan. Denna ståndpunkt upprörde mångas känslor, även inom de egna leden, och resulterade i åtal.

I Torsten Gårdlunds biografi om utilisten Knut Wicksell står att läsa att Wicksell inte ansåg fritänkeriet var ett system av lärosatser, utan ett sätt att tänka. Det handlade om tron på människans förnuft, inte dess ofelbarhet men på dess möjlighet²⁴. I denna mening innebär fritänkeriet att människor myndigförklarades att göra moraliskt riktiga val på vetenskaplig

²¹ Royle, Edward, 1980, s. 4

²² Sanner, Inga, 1995, s. 262

²³ Jacoby, Susan, 2004, s. 154

²⁴ Gårdlund, Torsten, 1956, s. 149

grund, snarare än utifrån rädslan för helvetet. Att människor i största utsträckning skulle välja det rätta låg i tidens positiva tro på människan som en utvecklingsbar varelse.

Hjalmar Branting, av många ansedd som den store taktikern inom socialdemokratien och förespråkare för breda politiska lösningar var tidigt uppe på barriaderna och propagerade för religionsfrihet tillsammans med bland andra Knut Wicksell och Anton Nyström i Föreningen för religionsfrihet. Tillsammans med Viktor Lennstrand var Branting verksam i bildandet av Utilistiska samfundet.

Nordens apostel för avkristning, Viktor Lennstrand, såsom han beskrivs i Brands Jul 1925 i samband med 30-årsminnet av hans död, ”tillhörde den skara av drömmare, tänkare och kämpar, vilkas namn skola nämnas med kärlek och tacksamhet av alla, som hata tyranniet och dess upprätthållare”²⁵. Utvecklingslärans förkämpe Viktor Lennstrands budskap handlar om frihet. Ett fritt samhälle skall blomstra i klassväldets ställe, enligt anarkismens utopi om ett samhälle fritt från våld och utsugning. Lennstrand såg människorna, i första hand arbetarklassen, som slavar under dels den himmelske guden, dels från den jordiske guden staten. Lennstrand sågs som föregångare till 1925 års mest radikala kristendomskritik, med hänvisningar till att bibelns berättelser var fantasier som härstammade från tidigare religiösa kulturer och att föreställningarna om djävulen och helvetet var en farlig vidskepelse och ett medel för prästerna att få makt över folket. Oscar Ljungdahl var den som ytterligare några år efter Lennstrands frånfälle höll utilismens fana vajande i Sverige. Ljungdahl tog plats på barriaderna för frihet och bildning och ansåg att ”Förutsättningen för social evolution och revolution är att människans högre andliga krafter få utvecklas genom fri tanke och fri forskning samt vetandets utbredning”²⁶.

Hinke Bergegren var en av tidens mest provokativa agitatorer och skriftställare som tidigt slog in på Wicksells linje om fri kärlek och rätten till preventivmedel. Bergegrens kraftfulla agerande för saken skulle komma Sveriges Riksdag att befästa en lag som gjorde det straffbart att sälja eller upplysa om preventivmedel. Senare kom han att förknippas med anarkistiska och revolutionära idéer vilka tillslut förärade honom uteslutning ur socialdemokraterna. Huruvida Bergegren verkligen uttalat att *småmord* var motiverade för den goda sakens skulle eller inte må vara gängse uppfattning, men lär fortfarande inte vara helt säkerställt. Säkert är dock att rent ideologiskt och politiskt skulle Bergegren finna sin hemvist på vänsterkanten.

Religiös liberalism

När Erik Gustaf Geijer i mitten av 1800-talet uttalar att han är ”kristen på egen hand”²⁷, markerar det en möjlig början på den religiösa liberalismen. I Edvard Rodhes bok *Den religiösa liberalismen* konstaterar författaren dock att den religiösa liberalismen bara var en av många liberala strömningar i samhället. När Geijer i nästa andetag utropar sig som *icke bibelkristen* betyder det att han inte kan kombinera naturvetenskapliga sanningar med en bokstavstrogen tolkning av de bibliska utsagorna. Att han inte heller gick i kyrkan härleddes ur att han kände att han behövde omvärdera de kristna dogmerna.

I samma anda som kravet på frihet att tolka kristendomen på sitt eget sätt, fri från den auktoritära kyrkan, kom kravet på fullkomlig religionsfrihet. Även om det 1860 blev möjligt att gå ur svenska kyrkan, var man ändå tvingad att gå över till annat kristet samfund. Det man

²⁵ Brands Jul 1925, Nordens apostel för avkristning, Sigtunastiftelsens arkiv.

²⁶ Björklund, Carl Johan, 1942, s. 106

²⁷ Rodhe, Edvard, 1935, s. 9

nu ville åstadkomma var frihet till utträde ur kyrkan utan att behöva ansluta sig till ett annat samfund. Kravet på religionsfrihet enade religiösa och ateistiska fritänkare, och under en period strävade man mot detta gemensamma mål i *Föreningen för religionsfrihet*.

Föreningen för religionsfrihet

Samhället förhöll sig inte helt passiv till de protester som framfördes offentligt och i samband med hädelseåtalet mot August Strindberg för att denne smädat nattvarden bildas Föreningen för Religionsfrihet av Hjalmar Branting och Anton Nyström.²⁸ Ambitionen med sammanslutningen var att bilda en bred allians för religionsfrihet och man sökte samarbete med ledare för frikyrkliga församlingar såväl som fritänkare. Man såg nödvändigheten av att enas i kampen mot statskyrkan och övriga meningsskiljaktigheter lades åt sidan.²⁹

I föreningens program, antaget 1885 stod att läsa att:

"Föreningen som sådan är konfessionslös och ställer sig fullständigt neutral gent emot medlemmarnes personliga åsikter i trossaker, liksom den ej heller gör dessa till föremål för diskussion. I betraktande därav, att religionen såsom samvets sak endast får bestämmas av den fria övertygelsen och att den världsliga makten följaktligen ej bör lägga hinder i vägen för den andliga friheten eller ingripa på det religiösa området"³⁰.

Det handlade om att juridiskt och praktiskt åtskilja kyrka och stat genom att försöka åstadkomma en förändring i regeringsformen, där det uttryckligen stod att konungen och statsråden måste vara av den rena evangeliska läran. Här fanns även inskränkningar i tryckfrihetsförordningen, passager i strafflagen, rättegångsbalken och andra ställen där medborgarnas rättigheter åsidosattes med hänvisning till religiös övertygelse, eller brist på korrekt religiös övertygelse. Man ansåg även att religionsundervisning skulle avskaffas samt att de teologiska fakulteterna vid universiteten skulle läggas ned.

Frikyrka eller statskyrka

Ur ett strikt socialistiskt perspektiv, formulerat av Frans Severin 1917, måste statskyrkan uppfattas som värre fiende än frikyrkan. Kristendomens förmåga att anpassa sin religion efter rådande kulturella omständigheter och på så vis kunna behålla sin ställning i samhället och sin makt över människorna var något som ådrog sig kritik.

"Men frågan är, om icke just denna elasticitet, denna uppenbara förmåga att i mån av behov avpruta på dogmernas ofelbarhet, och anpassa sig efter rådande uppfattning inom kulturellt ledande kretsar, är betydligt farligare än frikyrkans pietetsfulla ansträngningar att försvara och bevara, även de mest löjliga och onaturliga religionsmysterierna"³¹.

Man ansåg allmänt inom socialisterna att socialismen stod på vetenskaplig grund och religionen var dess huvudfiende. Ställningstagandet mot statskyrkan handlade alltså inte om något starkt försvar för frikyrkornas existens baserade på socialistiska eller vetenskapliga resonemang utan bör ses som ett ställningstagande mellan två onda ting Det ansågs att:

²⁸ Nerman, Ture, 1960, s. 16

²⁹ Ibid, s. 17-18

³⁰ Ibid, s. 23-25

³¹ Severin, Frans, 1917, s. 16

”Statskyrkan för skulden för frikyrkornas existens samt det okultiverade religionsbehovet hos människorna ’ty det är statskyrkan, som med sin makt över folkskolorna, lägger grunden till det religiösa vansinne, som sedan odlas inom frikyrkorna. Man skapar först behovet, och sedan pekar man på detta och säger: Se vilket stort behov’ detta måste tillfredställas. Riv ner kyrkorna och tag bort kristendomsundervisningen ur skolorna, så upphör det religiösa behovet av sig själv, det vill säga det religionsbehov som kristendomen fyller”³².

Ändå var det inom frikyrkorna som religiösa fritänkare fann sin tillflykt och frihet att tro utanför de lutherska evangeliska ramarna

Unitarism, förnuftstro och praktisk kristendom

Viktor Rydberg menade i boken *Bibelns lära om Kristus* att Jesus inte alls var Guds son utan en vanlig människa. Denna tanke stödde sig på de amerikanska unitaristernas syn på Jesus som en fullkomlig moralisk förebild. Unitaristerna förkastade den kristna treenighetsläran och vill istället bygga en religion och ett samhälle kring förnuft, moral, medmänsklighet och där nyttan stod i fokus³³. Utgivningen av Rydbergs bok 1862 innebar den religiösa liberalismens genombrott i Sverige.

Inspirerade av unitarismen och Rydbergs skrifter ville de förnuftstroende bekämpa en religiositet som var beroende av lärosatser, vilket bland annat tog sig uttryck i att man var motståndare till läseriet. Med förnuftet som ledstjärna ansåg man sig som en del av fritänkarrörelsen och i detta sökte man förankra religiositet i vetenskapen. Framför allt skulle rörelsen komma att sprida sitt budskap om praktisk kristendom, det vill säga praktiserandet av den kristna kärleksläran genom tidskriften *Sanningssökaren*³⁴. 1887 bildade de förnuftstroende ett eget kyrkosamfund med en egen trosbekännelse för förnuftsreligionen, vars första paragraf lydde ”Vi tro på Gud, det fullkomliga förnuftet, alla världars och varelsers grundkraft, enhet, ideal”³⁵. Samfundet skulle komma att föra en tynande tillvaro och många av de mest andligt inriktade skulle komma att intressera sig för österländsk mystik och engagera sig för den teosofiska rörelsen³⁶.

Alternativa religionsbildningar

Tanken om en *mänsklighetsreligion* eller *humanitetsreligion* grundad i rationalism, liberalism och utopisk socialism var inte alls ovanlig under 1800-talet. Positivismens grundare, den franska filosofen Auguste Comte ville skapa en helt ny religion baserad på altruism och objektiva fakta i motsats till gudskärlek och subjektiva illusioner. Till skillnad mot många samtida skeptiker ansåg Comte att människan behöver något som kan engagera känsla och fantasi såväl som förnuftet. I Comtes filosofi är hela mänskligheten ett *väsen* som tagit sig ur en tillvaro av religiös vidskepelse och nu går in i en ny fas kännetecknad av altruism, förnuft och vetenskap. Comte kom att grunda en kyrka för tillbedjan av människan och dess storhet. Egentligen var det en sekulär kristendom där betydande filosofer och vetenskapsmän högtidlighölls istället för kristna helgon i kalendern och liknande sekulära varianter av kristna ceremonier, psalmer och riter.

³² Severin, Frans, 1917, s. 23-24

³³ Bexell, Oloph, 2003, s. 166

³⁴ Rodhe, Edvard, 1935, s. 409

³⁵ Ibid, s. 437

³⁶ Se vidare Inga Sanners avhandling *Att älska sin nästa såsom sig själv*.

Den Amerikanska fritänkarrörelsen såg sig som något av en *humanitetsreligion* och hade en egen trosbekännelse som bland annat inriktade sig på altruism och en fullständig intellektuell hederlighet³⁷. Man ansåg att en sådan *humanitetsreligion* skulle ge mänskligheten ett mål - ett högre syfte att sträva efter. Utmärkande för denna tanke var själva hängivenheten till sökandet efter sanningen, till skillnad mot de religiösa som var övertygade om att de redan funnit den.

Positivistiska samfundet

I Sverige anammades Comtes idéer främst av fritänkaren Anton Nyström som kom att bilda *Positivistiska samfundet*. Nyström ville att *positivismen* skulle få religiös status då det möjliggjorde utträde ut statskyrkan och kom att grunda *Föreningen för religionsfrihet*. Förutom den religiösa tron på människan rymde positivismen många inslag som kan betraktas som socialistiska, bland annat krav på allmän rösträtt och utbildning av arbetarklassen. Framför allt såg Nyström positivismen som ett vapen mot människors fördomar och vidskepelse till förmån för förnuft och vetenskap.

Utilistiska samfundet

Utilistiska samfundet bildades 1888 som en anti-religiös förening av bland annat Hjalmar Branting och Viktor Lennstrand. Lennstrand som i detta gjorde revolt mot sin kristna uppväxt såg det som sin livsuppgift att bekämpa kristendomens vidskepelse till förmån för ett vetenskapligt tankesätt. I utilistiska samfundet ville man organisera den mest radikala falangen av kristendomskritiker ur fritänkarrörelsen, och socialdemokratin betraktades istället som mänsklighetens nya frälsare³⁸. *Socialdemokraterna* kom dock senare att bryta med *Utilistiska samfundet*, möjligen av taktiska skäl då man inte ville skrämja bort de kristna arbetarna.

I biografien *Hjalmar Brantings fritänkare* står att läsa att:

”Den nya arbetarrörelsen var fientligt inställd mot kyrkan, därför att prästerna socialt ställde sig på reaktionens sida. Deras Gud var polisskyddad och åtal för hädelse haglade. Tidigare hade Geijer åtalats för att han kallat treenigheten en metafysisk spetsfundighet, Palmaer (med samma förnamn som Bergegren, Bernhard Henrik) åtalades för det han påstått att Gud gäspat; sedan kom Strindberg, Wicksell, Danielsson, Branting, Lennstrand och många fler. På Mosebacke anordnade Utilistiska samfundet ett protestmöte, besökt av 1.200 deltagare, där Branting, Bergegren, Lennstrand, Palm talade. En resolution skriven av Branting, antogs: "Staten bör icke ha rätt att vare sig gynna eller motarbeta någon viss mening i eller om religionen. Vetenskaplig upplysning är det säkraste medlet mot religiös och annan vidskepelse. Men massorna böra först och främst inrikta sig på de sociala och ekonomiska frågorna"³⁹.

Utilisterna var mindre intresserade av religionens sanningshalt än religionens politiska funktion i samhället. Förutom att religionen inte var till någon nytta för samhällsutvecklingen, var den även den fria tankens och goda moralens största fiende. Man ansåg att de religiösa plikterna skapade minimal nytta och glädje för både samhällsutveckling och den enskilda människan. Däremot insåg utilisterna klarsynt nog det mänskliga behovet av en andlig och social gemenskap och organiserade därför en verksamhet som innehöll sekulära

³⁷ Jacoby, Susan, 2004, s. 148

³⁸ Bexell, Oloph, 2003, s. 170

³⁹ Bernard, Waldemar, 1950, s. 36

motsvarigheter till den kristna gemenskapen, exempelvis söndagsskola, ritualer, ceremonier och möten som kalendariskt sammanföll med tidpunkter för sina kristna motsvarigheter. Detta hade troligen ett dubbelt syfte i det att man då höll människorna borta från den konkurrerande livsåskådningens chans att påverka med sitt budskap.

Efter Lennstrands död tynade Utilistiska samfundet bort. Dess idéer fördes dock vidare av Oscar Ljungdahl som 1899 bildade Frihetsförbundet. Programmet löd:

"Vi erkänna ingen auktoritetstro, utan grunda vårt vetande på faktiskt bevisade sanningar. All verklighet är sanning och då verkligheten är tillgänglig för våra sinnen måste den kunna bevisas.

Vi bekämpa varje övernaturlig religion och hänföra sedeläran och moralen till förnuftiga bevekelsegrunder. Då vi ej hava kännedom om något annat liv än det närvarande, så är det vår plikt att förminska lidandet här och göra denna tillvaro så lycklig som möjligt.

För att nå detta mål vilja vi bekämpa all okunnighet och övertro, såväl i religion som andra samhällsfrågor och agitera för upplysning på alla livsområden.

Vi protestera mot varje förtryck och tvång och fordra att varje ärlig åsikt må fritt förkunnas, så att den må kunna komma under prövning.

Vårt mål är människans förädling i tanke, känsla och liv samt samhällets omskapelse, så att det motsvarar den mänskliga naturens materiella och andliga behov.

I de sociala och politiska frågorna ansluta vi oss till den moderna livsåskådningens program"⁴⁰.

Frihetsförbundet kom med sitt budskap aldrig att attrahera de stora massorna. Kanske var tiden redan ute för sammanslutningar med så gott som uteslutande en fråga på programmet. Samtidigt hade nu många av utilisternas ståndpunkter annekterats av arbetarrörelsen och socialdemokratin. Kanske var inte längre staten och kristendomen det hot de en gång ansågs vara, och möjligen hade en annan brinnande tro fått fäste i folksjälen.

Man kan säga att kärnan i den nya vetenskapliga religionen var dyrkan av sanning i motsats till kyrkans myter och dogmer. Alla inom vetenskapen var dock inte överens om exakt vad sanning innebar och vilken nivå av sanning man kunde uppnå med hjälp av vetenskapliga metoder. Extrema agnostiker ansåg att det finns områden där mänskligheten kommer att förbli ovetande. Majoriteten av de vetenskapstroende hade dock inställningen att bara för att vi idag saknar kunskap, betyder det inte att vi i framtiden kommer att förbli okunniga.

Kritiken mot kristendom och kyrka

Fritänkarnas generella kritik mot kristendomen ligger i dess bristande vetenskaplighet och grundar sig på de motsägelser som man identifierat i bibeln, samt att man ansåg att kärlekstanken borde inriktas på det sociala livet på jorden istället för i himlen. Man ansåg att kyrkan utövade ett intellektuellt bedrägeri som förslavade mänskligheten och förhindrade att

⁴⁰ Björklund, Carl Johan, 1942, s. 41-42

människor tänkte självständigt. Oscar Ljungdahl var en av dem som kritiserade den kristna kyrkan för fasthållandet av bland annat dogmen om arvsynen, som han såg som en universallögn som hämmade människans naturliga rättskänsla. Genom att motivera människan till underkastelse under hot om helvetet, kom hon att välja det rätta av rädsla, istället för att lita till sin moraliska instinkt som rättesnöre. Problemet med en sådan dogm var då att den vidmakthåller en tro på att människan i grunden är ond, född i synd, vilket gick stick i stäv mot tidens människosyn.

Arbetarrörelsens kritik kom att inrikta sig mot alliansen mellan stat och kyrka där prästerna fick klä skott för sin insats att bevara ett samhällssystem som socialisterna ville förändra⁴¹. Man riktade även kritik mot kyrkans agerande i sociala frågor där man istället krävde rättvisa, ändrade levnadsförhållanden och nya sociala strukturer istället för barmhärtighet⁴². Från den socialistiska sidan riktas kritiken antingen mot religionen som sådan⁴³. Religion fördummar. Religion är överklassens gamla metod att behärska arbetarklassens själ. Eller riktas kritiken mot kyrkan och dess ämbetsmän medan kristendomen rätt förstådd är ett socialt radikalt budskap. "Jesus var den förste socialisten", men kyrkan hade förrått honom. Enligt Irving Palms Kristendom och socialism, åtnjöt den senare linjen något företräde vid sekelskiftet. Socialdemokratins religionskritik kom att i huvudsak kvarstå, men däremot tonades den ned rent kommunikativt.

De liberalt religiösa, förnuftstroende och unitarister, kunde till viss del instämma i arbetarrörelsens kritik i och med att man stred för religionsfrihet vilket ibland annat i praktiken handlade om rättigheten att tolka religion på sitt eget sätt. Fritänkarnas generella kritik mot kyrkans dogmer och dess syn på människan som i grunden ond, ansåg man låg i vägen för människans och samhällets utveckling. Man hävdade förnuftets rätt över en bokstavstrogen tolkning av bibeln och man delade i många fall inte kyrkans syn på Jesus som guds son utan såg honom mer som en högt utvecklad moralisk människa⁴⁴. Man ansåg att förnuftstron representerade en sorts naturlig religion, som var själva kärnan till alla andra religioner.

Även om kyrka och kristendom av naturliga skäl var en av huvudmotståndarna i kampen för frihet, så var det inte alltid själva tron som bekämpades. Allt auktoritärt förtryck, andligen såväl som kroppsligen, vilket innebar friheten att tolka bibeln på ett annat sätt än luthersk-evangeliska kyrkan påbjöd, eller frihet att organisera sig fackligt under industrialismens förtryck. Denna längtan efter frihet genomsyrade de nya ideologierna, den nya vetenskapen och resulterade i en folkrörelsernas och ideologiernas epok där bland annat arbetarrörelse, nykterhetsrörelse, frikyrkorörelse och fackföreningsrörelse delade på de liberala och socialistiska strömningarna, växelverkade och formades till sin egen intressegrupp. Kvinnorörelsen växte sig långsamt starkare och även om kvinnlig rösträtt var ett mål, var man inte alltid helt överens om detaljerna.

Kvinnorörelsen

Kvinnor hade i slutet av 1800-talet fått vissa grundläggande rättigheter som lika arvsrätt, näringsfrihet för ogift kvinna och hon var i viss mån myndigförklarad, även om det inte innebar att hon hade rätt att välja make efter eget tycke och smak⁴⁵. Inom näringslivet var

⁴¹ Bexell, Oloph, 2003, s. 172

⁴² Ibid, s. 179

⁴³ Palm, Irving, 1982, s. 12

⁴⁴ Sanner, Inga, 1995, s. 170-172

⁴⁵ Frängsmyr, Tore, 2000, s. 193

kvinnor hänvisade till enklare och sämre betalda sysslor i vad vi i modern tid brukar kalla kvinnoyrken. Darwin hade fastslagit att skillnaden mellan mäns och kvinnors biologiska egenskaper hade sin naturliga förklaring i människans utveckling men att dessa skillnader var på väg att jämnas ut eftersom ett modernt samhälle inte krävde detsamma som ett forntida jägarsamhälle. Socialismens Marx och Engels ansåg att det klasslösa samhället skulle komma att befria kvinnan ur hennes slaveri och liberale filosofen John Stuart Mill ansåg att jämställdhet mellan könen var ett frihetskrav.

Fritänkarens uppfattning om kvinnor kommer ofta till uttryck i en slags idealiserad bild av de traditionellt kvinnliga egenskaperna och dess betydelse för social och moralisk utveckling. I vissa fall leder inställningen till att man kom att argumentera mot kvinnans frigörelse eftersom den anses motsäga hennes naturliga egenskaper⁴⁶. Detta kvinnliga element bestod i en kärleksfull natur med fokus på frågor om ansvar och moral⁴⁷. Idealiseringen av kvinnan kom sig kanske till uttryck som starkast inom positivismens människodyrkan samt hos de förnuftstroende. Även om tidsperioden karaktäriserades av en frihetslängtan från auktoriteter så fanns även en längtan efter integration och enighet⁴⁸. Ett exempel på en sådan enighet är givetvis familjen och äktenskapet. I samma anda bildades Fredrika-Bremer-Förbundet år 1884 med ambition att arbeta för ”kvinnans höjande i sedligt och intellektuellt så väl som i socialt och ekonomiskt hänseende”⁴⁹.

Argument till fördel för kvinnans frigörelse, även här baserade på de tänkta traditionella kvinnliga egenskaperna, var just att dessa egenskaper skulle komma att berika samhällsutvecklingen. Man tänkte sig en nytta men att blanda mannens förstånd med kvinnans känsla. Att kvinnor skulle ha tillträde till läroverken var däremot långt ifrån självklart och först 1889 installerades den första kvinnliga professorn Sonja Kovalevsky vid Stockholms högskola⁵⁰.

Fritänkarrörelsen har varit sparsamt begåvad med kvinnliga förgrundsgestalter och den som stått rörelsen närmast i fråga om idéer är Ellen Key, som efter Fredrika Bremer var tongivande inom den religiöst liberala kvinnorörelsen. Senare kom hon att helt förkasta kristendomens dogmatiska läror för att istället hänge sig åt tron på människans förmåga att förverkliga den kristna kärlekstanken. Med hänvisning till evolutionsläran såg även Key i likhet med andra, kvinnan och hennes egenskaper som moralens och sedlighetens väktare. I denna funktion var Ellen Key en av 1900-talets främsta förespråkare för kvinnlig rösträtt och var även verksam som agitator inom Frihetsförbundet.

Arbetarrörelsen

I boken *Kristendom och socialism* skriver Irving Palm att ”när socialismen organiserades till en stark politisk rörelse inom arbetarklassen, blev den ett hot mot det rådande samhället. Samhällsbevarande grupper kände i detta läge ett behov av att mobilisera religionen mot detta hot”⁵¹. Författaren konstaterar även att där socialismen står för förnuft och vetenskaplighet försöker dess motståndare skrämja folket med religiös vidskepelse. De mer radikala socialisternas inställning går också ut på att kyrkan och staten närmade sig varandra när ett yttre hot stack upp huvudet. Frans Severin skriver att:

⁴⁶ Sanner, Inga, 1995, s. 261

⁴⁷ Ibid, s. 16

⁴⁸ Ibid, s. 194

⁴⁹ Frängsmyr, Tore, 2000, s. 197

⁵⁰ Ibid, s. 195

⁵¹ Palm, Irving, 1982, s. 11

"med socialismens framträdande på det samhälleliga slagfältet gavs signalen till det innerliga förbundet mellan stat och kyrka. Kyrkan underordnade sig statens lagar, emedan den insåg att dess inträsen bäst betjänades härav, och den konservativa överklassen är härefter kristendomens varmaste försvarare"⁵².

Hjalmar Branting och socialdemokraterna var inte överens med utilisterna om hur man skulle komma tillrätta med religionen. Socialdemokratin ansåg att religion skulle upphöra i takt med social förbättring och att religion skulle ses som en privat angelägenhet. I ett debattinlägg i tidningen Social-Demokraten anges två sätt att komma tillrätta med religionen: 1) genom att kritisera bibelns motsägelser enligt rationalistiska metoder, 2) den historiska metoden för att se till sociala orsaker till att människor bildar sig religioner⁵³. Framför allt ansåg Branting att man måste i första rummet fokusera på de socialekonomiska frågorna och med en attityd av likgiltighet söka marginalisera religionen⁵⁴. Utilisterna å sin sida ansåg att utrotning av kristen övertro måste föregå alla större sociala reformer.

Hinke Bergegren ger 1891 ut en egen tidning *Under röd flagg* inriktad på anarkism och kvinnofrågor, vilken drar på sig hård kritik från Branting och inleder med artikeln *Förbannelsens treenighet*. "Nummer ett är den privata äganderätten, som måste avskaffas och med den också löneslaveriet. Numro två, religionen, mänsklighetens plågoris. Numro tre, äktenskapet, som är tvillingsyster till prostitutionen, engiftet ett kräftsår"⁵⁵. Bergegren kom senare att uteslutas ur socialdemokraterna då man ansåg att mer demokratiska medel än de anarkistiska tanka Bergegren stod för bättre skulle uppnå rörelsens mål.

De liberala och socialistiska som en gång gick sida vid sida har nu skilts åt och arbetarrörelsen, som i sig splittras i flertalet grupperingar drar iväg åt sitt håll. Det går utanför denna uppsats ambition att djupare beskriva arbetarrörelsens historia men avslutningsvis kan man konstatera att de fria tankar och idéer som en gång framfördes av politiska vildar och utmanade det rådande systemet nu organiserats till att bli systemet, och frågan är om tanken egentligen är så fri som den en gång var.

⁵² Severin, Frans, 1917, s. 25

⁵³ Nerman, Ture, 1960, s. 107.108

⁵⁴ Ibid, s. 110-111

⁵⁵ Bernhard, Waldemar, 1950, s. 39-40

Diskussion

Att tänka fritt kan beskrivas som att tänka utanför de givna kulturella ramar man befinner sig inom, samt att inte låta tanken begränsas av rådande lagstiftning. Ur en sådan synvinkel skulle mycken kriminalitet kunna etiketteras som fritänkeri. De föreställningar om etik och moral och den bergfasta tron på människan som i grunden god och utvecklingsbar gjorde dock att man handlade i en övertygelse om att man gjorde det rätta och sanna. Fritänkare som utmanade det rådande systemet tänkte inte bara fritt – de agerade också fritt utefter sin övertygelse. Detta gjorde att många blev förföljda, åtalade och fängslade. En del av de hädelser mot kyrka och stat som resulterade i fängelsevistelser var givetvis uttalade i rent provokativt och politiskt syfte för att påvisa brister i systemet och stärka sina egna argument, vilket naturligtvis inte utesluter att man samtidigt var övertygad om att man gjorde rätt.

Fritänkare som begrepp har ofta används med stark negativ värdering, medan uttrycket inom exempelvis humanistiska och ateistiska kretsar istället fått en viss aura av romantiserat hjältemod och martyrskap. Hur man än vill värdera fritänkarna och vad de propagerade för, bör man nog se fritänkeriet i ett vidare perspektiv än uteslutande kristendomskritik och kritik mot sådant som inte hade stöd av rådande vetenskap. Rörelsen var mycket mer än så. Fritänkarna ledde en revolution mot rådande samhälle och värderingar och i det lade man grunden för vårt moderna samhälle. Fritänkarnas tyngdpunkt på känslans betydelse och det praktiska omvandlandet av det kristna kärleksbudskapet gav upphov det vad som senare skulle bli djurskydds rörelsen, Svenska Freds, brand-, liv- och olycksfallsförsäkringar, nykterhetsrörelsen och kvinnorörelsen.

Fritänkarna

Tro, hopp och kärlek, eller snarare frihet, tro och moral kan identifieras som den gemensamma nämnaren för fritänkarrörelsen under sent 1800-tal. Framför allt var fritänkarrörelsen enligt min mening en positiv kraft med sin positiva människosyn och sitt hopp om en bättre framtid. *Framåt och uppåt, från slaveri till frihet*, beskrivs Viktor Lennstrands motto i Brands Jul 1925 och det var väl egentligen friheten som stod i centrum. I utilisternas värld var det i första hand slaveriet under religionen människorna behövde befrias från. Man betraktade klasskampen som en andlig frigörelse och ansåg att folket var fullt kapabelt att regera sig självt och med stöd av vetenskapliga framsteg var man också av åsikten att människan nu hade verktygen att bygga upp det nya fria samhället. Att kunna motsäga rådande världsuppfattning efter vetenskaplig modell måste rimligen ha varit en av rörelsens största tillgångar.

Med facit i handen kanske det inte var så att människor innerst inne ville frigöra sig från auktoritärt styre i allmän mening. Rådande fattigdom och misär i den lägre samhällsklassen borde ha medverkat till att man i första hand strävade efter en förändring gällande praktiska levnadsvillkor. Denna mer praktiska syn på frihet var nog den som frammanade arbetarrörelsen med socialister och socialdemokrater, vilket säkerligen bidrog till sprickan mellan liberalismen och socialismen. Det praktiska arbetet med frihetsfrågan handlade även att befria lagtexten från kristendomens påverkan och att införa vad vi idag kallar frihetsförordningar och mänskliga rättigheter. Bakom de uppeldade talen och retoriken dolde sig en enorm arbetsbörda för det förstående systemskiftet. Den del av detta skifte som handlade om att skilja kyrkan från staten pågår än i våra dagar, och i samma andetag debatteras inskränkningar i yttrandefriheten på ledarsidorna i pressen.

Trots betoningen på sanning och vetenskap stod tro och övertygelse likväl i centrum under denna epok. Ibland får man intrycket att vilken tro som helst ansåg sig finna stöd för sin sanningshalt i vetenskapen och så kanske det var i den sprudlande optimism som kännetecknade dåtidens syn på människa och samhälle. Även om fritänkarna ideologiskt var på väg åt olika håll var man i grunden enad mot en gemensam fiende och ett antal sakfrågor som stod i vägen för utvecklingen av sina andra skilda hjärtefrågor. När sedan tron på människan vacklade en bit in på nästa sekel föll även de idealistiska drömmarna om människan, och det enda som tycktes återstå var klasskampen, uppfattad som ett eget väsen.

Den tänkta friheten skapade förstas en del oro om hur lag, ordning, spelregler och moral skulle kunna upprätthållas utan att människan skrämdes till underkastelse med de bibliska dogmerna. Den närmast religiösa dyrkan av människan och hennes förmåga förespråkade en naturlig lösning på moraliska och sociala frågorna, samtidigt som andra kanske såg problematiken i ett mer praktiskt hänseende. På många sätt med förde föreställningen om klasskamp att man rörde sig bort från den monistiska enhetstanke som kännetecknade fritänkeriet till en början. Nu var världen åter sedd ur ett dualistiskt perspektiv och där altruism på naturlig grund skulle fungera som rättesnöre kom nu solidaritet i dess ställe

Den brännande problematiken rörande hur människor skall leva tillsammans tycks fortfarande lika aktuell, nu som då.

Arbetarrörelsen

Det är anmärkningsvärt att de som stod i spetsen för arbetarrörelsen ofta kom ifrån den välbärgade samhällsklassen. Allmänt verkar människor leva i övertygelse om att arbetarrörelsen var en vild naturkraft som var självgående, snarare stormade mot sitt mål att bekämpa klassamhället, förbättra den egna klassens villkor på ett sätt som var lönlöst att försöka stoppa. I biografien om Hinke Bergegren antyds att situationen under 1800-talets slut kan ha varit en helt annan.

”Den första tiden blev det mera att gå efter och mota på. Arbetarna var att börja med ganska motsträviga. De tillhörde liberala föreningar och ansåg att det ej tillkom arbetarna att sätta sig upp mot överheten”⁵⁶.

Arbetarna som så gott som uteslutande saknade utbildning och tillbringade långa dagar med att kroppsarbete för brödfödan hade troligen andra prioriteringar än de besuttna Bergegren och Branting. Det kanske inte heller kändes angeläget att kämpa mot den som var garant för brödfödan. Rimligen borde ett utbrett missnöje gällande den egna livssituationen, men samtidigt borde de flesta ha varit låsta såväl till tanke och handling av sin maktlöshet. Därtill kommer en utbredd analfabetism och problem med dryckenskap. Å andra sidan kanske det var så att botten helt enkelt var nådd och en utblick mot Europa ger att arbetarrörelser under det senaste århundradet fört sin kamp i Tyskland och kanske framför allt i Frankrike. Det var helt enkelt tid för revolution.

Om Hinke Bergegrens iakttagelse är riktig kan man kanske misstänka att det skulle kunna handla om ett utopiskt och idealistiskt samhällsexperiment med socialismen som förebild. Ett experiment lett av rika akademiker som försökte råda bot på sin livsleda på samma sätt som medelklassen i den rika västvärlden idag skaffar fadderbarn och köper aktier i etiska fonder för att döva det malande samvetet. Bergegrens uttalande kan även ses i ljuset av hans

⁵⁶ Bernhard, Waldemar, 1950, s. 38

anarkistiska sympatier som en förklaring till att han använder sig av ordet *liberala* i nästan negativ mening och verkar mena att arbetarna inte förstår sitt eget bästa.

Utilismen och socialdemokratien

Utilistiska samfundet var en förening med syfte att motverka den kristna vidskepelsen och sprida upplysning bland folket⁵⁷. Det program författat av Hjalmar Branting som antogs sade bland annat att "detta livet är det enda, om vilket vi veta något, och att människans mål är att söka minska lidandet och bereda tillfälle för så många som möjligt att bli lyckliga"⁵⁸. Utöver kampen mot kristendomen, teologi och statskyrkans privilegier, ville man få bukt med all tro på något övernaturligt och i dess ställe sprida upplysning, agitera för fullständig tanke yttrande och tryckfrihet och rätt till borgerlig vigsel och begravning.

Denna programförklaring beskriver Ture Nerman i sin biografi om Hjalmar Branting som *fritänkarpropaganda*⁵⁹. Det känns oklart om det är Ture Nerman eller Hjalmar Branting som uttrycker sig så. Om det är Brantings åsikt som uttrycks är det ganska intressant då Utilistiska samfundet i sin programförklaring ger uttryck för en ganska idealiserad utopi som i och för sig var mycket tidsenlig med hänvisning till den samtida tron på människan som en högst utvecklingsbar varelse. Uttrycket fritänkarpropaganda visar i detta fall på en ganska negativ värdering. Handlar det om ett politiskt utspel för att försöka marginalisera utilisterna med avsikt att få de breda leden att ansluta sig till socialdemokraterna? Kanske är Branting desillusionerad och redan här har förlorat den tro på människan som senare kommer att gå förlorad i samband med världskrigen?

Branting och socialdemokratien hade till skillnad mot utilistiska samfundet åsikten att om man vill ändra på religionen får man se till att ändra på förutsättningarna för dess existens. I detta avsågs att om man genom sociala reformer kunde göra det jordiska livet värt att leva skulle längtan efter ett paradiskt liv efter detta ta upp mindre plats i tillvaron⁶⁰. Kanske ansåg Branting att Lennstrand var naivt idealistisk i sin utopi, när han själv besatt en mer pragmatisk inställning. Om det är Ture Nerman som luftar sin åsikt gör han det med historiens facit i handen på ett kanske inte alltför objektiva sätt. Möjligen representerade uttrycket en annan och kanske smalare värdering än vad man kan tillskriva det idag. Chansen finns förstås också att uttrycket är helt värdeneutralt.

När eldsjelen Viktor Lennstrand gör sin första föreläsning i kampen mot kristendomen, kommenterar Hjalmar Branting att Lennstrand har rätt i sakfrågorna men ifrågasätter varför Lennstrand vänder sig till en publik av redan frälsta fritänkare. "Han skulle därför göra som många bland oss socialister: vi ta i tu på folkmötena med religionen också, när det faller sig, och göra vad vi kunna för att bryta ned även den auktoritetstron"⁶¹. Det står ganska klart att Branting inte är mer intresserad av religionen i sak än, som Branting ser det, andra liknande orsaker till samhällets sociala problem, och att han önskar att Lennstrand skall utöka sin repertoar till sociala och politiska frågor.

Senare kom socialdemokraterna att ta avstånd från de starkt anti-religiösa utilisterna med hänvisning till att utilisterna försökte kalla sig en folkrörelse. Man tyckte att det bara fanns en folkrörelse och det var den socialdemokratiska. Detta går ju lite på tvären mot Brantings

⁵⁷ Nerman, Ture, 1960, s. 70

⁵⁸ Ibid, s. 71

⁵⁹ Ibid, s. 72

⁶⁰ Ibid, s. 78-79

⁶¹ Ibid, s. 53-54

önskan att Lennstrand skulle se problematiken ur ett bredare perspektiv. En ofta framförd tanke är den att socialdemokraterna, med sina stora samhällsomstörtande ambitioner inte ville stöta bort de i rörelsen som fortfarande var religiösa.

Socialdemokratin

Brantings åsikt är att religion är en privatsak och hänvisar till att fullständig religiös tolerans bör råda, även om han ser socialdemokratisk hållning oförenlig med alla föreställningar om något övernaturligt⁶². Branting resonerar som så att det kan vara taktiskt att uppvisa *likgiltighet* inför religion, och att på så vis bekämpa den. Det ansågs som riskabelt i genom debatt och konfrontation inspirera till en ännu intensivare religiös aktivitet, vilket i sin tur kan leda till att kyrkan utnyttjar sina lagstadgade rättigheter för att kväsa såväl den sociala politiken som den religiösa frihetsrörelsen.

Denna likgiltighet påminner lite om hur ett barn reagerar inför ett fantiserat monster under sängen, blundar och ber en bön och hoppas på att när det nästa gång öppnar ögonen ska det onda vara borta. Man kan misstänka att denna likgiltighet format socialdemokratisk politik i allt från neutralitetspolitiken under världskrigen till hur man hanterar problemen med segregationen i det moderna samhället. Var går gränsen mellan att något är en privatsak och att något är ett missförhållande av allmänt intresse? Under likgiltighetens flagga tonades alltså den mest radikala kristendomskritiken ned i väntan på att den skulle förgöra sig själv under trycket av ovetenskapliga motsägelser.

Frans Severin beskriver denna *socialdemokratins taktiska ståndpunkt* som att man medvetet valt denna oheliga inofficiella allians för att få till en bredare uppslutning mot borgarna. Socialdemokraterna påstod att "socialismen var en ekonomisk rörelse, som var fullkomligt neutral gentemot kristendomen"⁶³. Detta anser Severin som förkastligt och kontrar med att "andlig självständighet och ekonomiskt oberoende, äro lika nödvändiga för ett samhällsliv i frihet och harmoni"⁶⁴. Kanske var det så som Baumer spekulerar i, att nya, konkurrerande gudar nu inträtt på vad som varit kristendomens arena, nämligen staten och klassen⁶⁵. I detta perspektiv handlar det snarare om en maktförskjutning där man hellre ingick i ohelig allians med kyrkan än med den högre samhällsklassen.

Rent krasst har då socialdemokraternas ursprungliga ideologi fått stå tillbaka till förmån för en politik vars innehåll i första hand syftar till att tilltala en majoritet av befolkningen och på så vis säkerställa sin position vid makten. Ur ett annat perspektiv kan saken ses som om socialdemokratin förverkligar en av utilisternas grundidéer om största möjliga nytta och lycka till största möjliga antal människor.

Mänsklighetens och vetenskapens religion

Fritänkare tog alltså helt avstånd från dogmatisk kristendom, vilket inte är likställt med att man tog avstånd från tron på en högre makt. Viktor Lennstrand och det utilistiska samfundet stod för en sorts radikal religiös liberalism. Detta innebar att verka för den kristna kärlekstankens förverkligande i sociala förhållanden och att skapa ett moraliskt alternativ till kristendomen utan dogmer. I förekommande fall skapades sekulariserade variationer av kristna föreställningar, traditioner och riter. Gudsbegreppet förkastades till förmån för en nära

⁶² Nerman, Ture, 1960, s. 80-81

⁶³ Severin, Frans, 1917, s. 8

⁶⁴ Ibid, s. 9

⁶⁵ Baumer, Franklin L., 1960, s. 129-130

nog panteistisk föreställning om människan som en helhet tillsammans med naturen. Denna nya förnuftets - och vetenskapens religion skulle byggas på frihet, jämlikhet och broderskap.

De tyska socialdemokraternas inställning till religionsfrågan var den att man aldrig kan övertyga en religiös människa genom att smäda religionen, eller genom att angripa religionen. ”Socialdemokraterna är vetenskapens parti och står fientlig mot religionen men kan eller vill inte slå ner den. Goda skolor är det bästa medlet mot religionen”⁶⁶. Om då folkets utbildning och upplysning anses som botemedlet mot religiös vidskepelse, samt att man redan vid denna tidpunkt konstaterar vilken angreppsmetod som är fruktlös för att komma tillrätta med religionen, reses frågeställningen om varför religion och religiositet fortfarande debatteras med hänvisning till vetenskaplig metod och sunda förnuftet såväl då, under Hedeniusdebatten, som i modern tid? Liksom Branting konstaterade att Lennstrand predikade för de redan frälsta verkar det som om man både historiskt och i nutid haft svårt att omvända och rekrytera nya anhängare för sin sak.

Det som de vetenskapliga och humanistiska livsåskådningarna erbjuder människorna som ersättning för de religiösa dogmerna och föreställningarna är en fortsatt tro på människan, förnuftet och vetenskapen som förklaringsmodell. Hänvisningen till det sunda förnuftet – att inte tro på något som man inte kan bevisa, har trots ett århundrade av ökad upplysning och utbildning inte lyckats marginalisera och förpassa religionen till den mörka medeltiden. Man får lätt intrycket av att diskursen inte bara stått och stampat på samma fläck i mer än hundra år, man är även på väg att förlora initiativet i debatten då konservativa religiösa krafter i början av 2000-talet vinner allt fler anhängare över hela världen. Även om resonemanget närmar sig psykologin så är det ändå intressant att beröra några möjliga orsaker till vad detta kan bero på.

- De moraliska och etiska frågeställningar som identifierades i 1880-talets diskurs har ännu inte fått en tillfredsställande lösning. Den optimistiska samhällssynen och tron på människan gäller knappast längre i samma utsträckning som då. Vetenskapens framsteg reser fortlöpande nya frågor av moralisk och etisk karaktär utan att i samma hastighet ge stöd och svar för denna problematik. Filosofin fokuserar fortfarande i stor utsträckning på begreppsanalys istället för att filosofera över det existentiella. Konservativ religion erbjuder trygghet i sin oföränderlighet och tillhandahåller säkra sanningar och svar till den splittrade värld som fritänkarna en gång bekämpade.
- Den anti-metafysiska hållningens företrädare är inte intresserad att svara upp mot de faktiska frågeställningarna som finns hos den grupp människor den försöker övertyga. Såsom de tyska socialdemokraterna tidigt konstaterade vinner man inget på att smäda religion eller att marginalisera den religiösa upplevelsen. Antagligen är människor som haft religiösa upplevelser och en religiös övertygelse, fastän de är såväl upplysta som välutbildade, inget intresse av att anamma en livsåskådning och en rörelse som förkastar det som de själva på empirisk grund betraktar som sanning som vidskepelse. Det är lätt att anta att detta sätt att kommunicera sitt budskap inte tilltalar människor i allmänhet. Ett vanligt förekommande problem är även att det sätt som ateister definierar religion och religiös upplevelse inte stämmer överens med hur religiösa människor själva uppfattar sin tro och sin känsla, vilket leder till att man talar förbi varandra.

⁶⁶ Nerman, Ture, 1960, s. 98

- Diskursen är alltför komplicerad och förs på ett rent akademiskt plan där människor av idag inte har den avancerade sakkunskap som krävs för att engagera sig. Den kulturella kontexten är även helt annorlunda idag mot den som rådde 1880. Då betalade folk inträde för att bevittna och lyssna till en agitator som med brinnande intensitet levererade sitt revolutionära budskap. Idag väljer människor bland ett nästan obegränsat antal tv-kanaler med lättillgängliga och sövande budskap.

Upplysning och utbildning kanske ändå inte var den väg som skulle få människan att förädlas. De moraliska farhågor man dryftade i diskursen vid 1800-talets slut tycks ibland ha besannats i dess värsta farhågor. Drömmarna om frihet, jämlikhet och broderskap resulterade i de negativa aspekterna av materialism, hedonism och lättja. Självklart kan man argumentera för att människor idag har en viss frihet men är detta den frihet vi en gång ville ha? Knappast är det den frihet och den utveckling man förväntade sig med stöd av Darwins evolutionsteori, eller också är det så att vi helt enkelt förutsatt med stöd av nämnda teori att människan skulle vara skapelsens krona och evolutionens yttersta form.

Den alternativa religionsbildning som bäst lyckats entusiasmera människor torde socialdemokratins stat och välfärdssamhälle. Detta trots sin metafysiska uppenbarelse ändå profana objekt för människors dyrkan har under 1900-talet borgat för människornas lycka och välbefinnande genom det materialistiska framåtskridandet. Klasskampen har fyllt en del av det andliga tomrummet och gett människor mål och mening under resans gång. Frågan är om detta var Hjalmar Brantings plan när han valde att inte längre aktivt motarbeta kyrkan, eller om det bara blev så här ur något sorts samhällsevolutionistiskt perspektiv varefter tiden gick.

Kvinnorörelsen

Kvinnornas situation och synen på kvinnan gjorde att kvinnlig rösträtt krävdes som motvikt mot en sekulariserad, materialistisk och vetenskaplig samhällssyn, där moral och etikiska normer lösts upp i och med att kristendomen som rättesnöre var på fallrepet. Det var i första hand alltså inte ett krav på rättvis grund, utan ett krav som i första hand såg till ett behov som behövde fyllas för samhällets och mänsklighetens välgång.

Inom emancipationsrörelsen var man nog inte helt överens om ifall frihetssträvan handlade om kvinnans plats som familjens och samhällets *axis mundus* med hänvisning till de kvinnliga egenskaperna, eller om kvinnans frihet handlade om att ta plats i arbetslivet på lika villkor som männen. På samma gång handlade en del av debatten om att jämställa värdet på att vara hemma och ta hand om barn och hushåll till detsamma som förvärvsarbetet. Visst känns debatten igen även från modern tid där konservativa krafter syftar till att hålla kvinnor utanför arbetsmarknaden, såsom den mer radikala kvinnorörelsen uppfattar saken, eller som den nyttomoraliska frågan om vad som är bäst för alla inblandade parter; barnet och kvinnan som individer och samhället som väsen.

Att stödja idéer på vetenskaplig grund, som i detta fall en tolkning av Darwinismen visar sig vara inte helt befriat från konsekvenser. Om man tillskriver man och kvinna olika värderande egenskaper där kvinnan på grund av sin naturliga läggning för altruism och därmed tillskrivs större lämplighet för vissa yrkeskategorier än andra, hamnar man i en mångfacetterad diskurs. Om kvinnor generellt på vetenskaplig grund skulle vara mer lämpad för vårdande yrken, samtidigt som man värderar och idealiserar dessa egenskaper som det moraliskt högsta, varför är då inte vår dyrket en av de mest välbetalda sysslor man kan utföra? Mannens motsats med tyngdpunkt på negativt värderade materialistiska egenskaper har samtidigt ett betydande övertag i såväl lön som plats i makthierarkin. Om kvinnan är den moraliskt sett bäst

utvecklade borde man väl rimligen tillsatt kvinnor i maktposition för att uppfylla den utopi man hade om ett moraliskt fullkomligt samhälle.

De rörelser och idéer som idealiserade kvinnan som det moraliskt högsta bestod till övervägande delen av män, vilket rimligen gör att uppfattningen är ett utanförperspektiv på hur saken egentligen ligger till. En diskursiv återvändsgränd som kvinnor och samhället som helhet än idag kämpar för att hitta vägen ut ur. Genom att definiera människor och människors olikheter på ett till synes idealiserande sätt, låser man även in människorna i dessa definitioner, vilket kan skapa en begränsning av den frihet man eftersträvar. Gemensamt för både arbetarrörelsen och kvinnorörelsen är hur dess behov definierats genom sådana utanförperspektiv. Kvinnans egenskaper och behov definierades och debatterades i huvudsak av män, på samma sätt som arbetarnas sak engagerade män som i många fall tillhörde en helt annan samhällsklass. Om man ser till det relativt magra resultat som är det moderna och upplysta samhället, kanske man borde ställa frågan om det fanns ett konstruerat eller naturligt behov som skulle uppfyllas. Självklart har framsteg gjorts inom både arbetarrörelsen och kvinnorörelsen, men ändå lever de grundläggande värderingar som skapades under denna tid kvar i det moderna samhället.

I Sverige har Socialdemokraterna först år 2007 valt en kvinna till position att leda partiet och världen väntar fortfarande på att liberala Folkpartiet skall göra detsamma. Med stöd av Mill kan man bara konstatera att kvinnan ännu inte fått sin frihet eftersom jämställdhet knappast kan sägas råda. Den friheten kvinnan fått kan sägas handla om en frihet att välja mellan att ha dåligt samvete för att man inte uppfyller idealbilden som familjens kärna, och att inte räcka till i kampen på lika villkor mot männen i yrkeslivet. Marx och Engels vision om det klasslösa samhället har egentligen bara utökats med en ytterligare samhällsklass – kvinnornas. Samtidigt har kvinnokamp och debatt medfört det goda att kvinnor och kvinnofrågor tydliggjorts, vilket gör att sakfrågor fortare kan komma upp på dagordningen.

Slutsatser och funderingar

Fritänkare var en politisk kraft men inte som grupp politiskt bunden till någon av de stora ideologierna eller rörelserna. Man var helt enkelt mer utav en politisk vilde som hade i uppdrag att så sanningens och vetenskapens frö där och när det som bäst behövdes. Att tänka fritt innebar att vara i sanningens och vetenskapens tjänst, såsom den gestaltade sig för dagen. Det var framför allt ett liv på barrikaderna med starkt idealistiska förtecken.

Man kan sammanfatta fritänkarrörelsens idéer från tiden 1880 och några decennier framåt med tre ord, bortsett från de frågor som härleder till religion, bör frihet, tro och moral lyftas fram. Med detta avses absolut frihet från auktoritet, tro på människan och idén om en medfödd, naturlig, instinktiv moral.

Frihet från auktoritet innebar både frihet från kyrkans auktoritet över människors tankar, som statens och kapitalets auktoritet i samhället. Vägen till denna frihet gick genom folkets upplysning och utbildning. Motståndet och protesterna mot de konservativa krafter som stod i dess väg var massiva och har redan ägnats mycket uppmärksamhet, kanske i många fall mer på grund av att de utmanat rådande föreställningar och samhälle än med anledning av dess idémässiga innehåll

Den orubbliga tron på människan som en utvecklingsbar varelse som av naturen strävade efter det som var rätt och riktigt, fann stöd ibland annat Darwins evolutionsteori. Denna tro var grunden till tanken om folkets upplysning och utbildning som skulle frigöra människan från vidskepelsens ok. Människan fick i många fall ta religionens plats som föremål för dyrkan. Trots allt var ju människan högsta punkt i både Darwins evolutionsteori och i den bibliska skapelseberättelsen.

Moraliska frågeställningar var ofta fokus för debatten. Wicksells på nationalekonomisk grund propagerande för preventivmedel rörde bokstavligen upp både himmel och jord och fick människor på båda sidor om barrikaderna att oroa sig för bevarandet av sedlighet och god moral i avsaknad av kristendomens påverkan. Radikala fritänkare stödde sig på vetenskapliga rön om människans medfödda känsla för moral, medan mer konservativt lagda ropade efter sekulära motsvarigheter till kristna dogmer.

Varför upphörde fritänkarrörelsen som den revolutionära proteströrelse den en gång var? I många fall kom de mer radikala ståndpunkterna att integreras som delar i rörelser och organisationer med en annan diskurs högst upp på agendan. Arbetarrörelsen, socialdemokraterna och de religiöst liberala lyckades praktiskt omsätta många av de idéer som engagerade respektive rörelses fritänkare. I andra fall har man ordnat in sig i en kompromiss man tycker sig kunna leva med. I samband med världskrigen under första hälften av det nittonde århundradet punkterades den idealistiska människosynen som rådde under slutet av 1800-talet. Man ansåg inte längre människan kapabel att utifrån sina naturliga förutsättningar välja det goda.

Många av dem som idag kallar sig fritänkare finner man inom Folkpartiet Liberalerna eller Humanisterna. Man engagerar sig fortfarande för vetenskapen, utbildningsväsendet och rätten till vård. I debatter hänvisas ofta till något man kallar *sunda förnuftet*. Kritik mot religion och metafysik levereras i första hand från Humanisterna där huvudfienden tycks vara alternativmedicinska utövare och spågummor. Humanisterna har även tagit fasta på utilismens idéer om att skapa sekulära alternativ till kristendomens övergångsriter och högtider.

Fritänkeriet med betydelsen att tänka fritt från rådande föreställningar och kulturell kontext lyfter ändå frågan om man i egentlig mening blev fri. Ett perspektiv är att man helt enkelt bytte sin tro på dogmatisk kristendom till någon av de alternativa ideologier och livsåskådningar som erbjöds vid tidpunkten. På så vis hade människan bara flyttat sitt behov av auktoritärt inflytande från en fälla till en annan. Ett annat perspektiv är att man åtminstone skaffade sig rätten att välja, även om urvalsmöjligheterna med facit i hand kan sägas ge likvärdigt resultat.

Idag tycks tron på det goda i människan sedan länge gått förlorad och den individuella friheten människan strävade efter blev om intet. Människan blev aldrig helt myndigförklarad att välja det goda och det rätta utifrån naturliga och vetenskapliga beslutsunderlag. Även om hon i de flesta fall inte längre motiveras av sin rädsla för helvetet, finns andra auktoritära system som reglerar spelreglerna såväl människor emellan som mellan människan och samhället. Många skulle kanske argumentera att samhället är människorna, men den diskursen ligger utanför denna uppsats.

I modern tid kvarstår behovet av fritänkare i allra högsta grad. En rörelse bestående av människor som tänker utanför sin kulturella kontext och som kritiskt granskar det som vi i allmänhet identifierar som sanning. Fritänkare som presenterar alternativ till rådande system och föreställningar grundat på frihet, moral och en övertygad tro på människan.

Källor

Tryckta källor

- Baumer, Franklin L., 1960. *Skeptiker och sökare. Fyra århundraden av religiöst tvivel och sökande efter en tro i Västerlandet*, Stockholm: Rabén & Sjögren
- Bernhard, Waldemar, 1950. *Hinke Bergegren*, Stockholm: Folket i Bilds Förlag
- Bexell, Oloph, 2003. *Sveriges kyrkohistoria 7 Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Stockholm: Verbum
- Björklund, Carl Johan, 1942. *Minnesskrift om O. Ljungdahl och den svenska fritänkare rörelsen. Kyrka, Präster och Fritänkare*, Stockholm: Bokförlaget Brand
- Eriksson, Gunnar, Frängsmyr, Tore, 2004. *Idéhistoriens huvudlinjer*, Stockholm: Wahlström och Widstrand
- Frängsmyr, Tore, 1980. *Framsteg eller förfall Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm: Allmänna förlaget
- Frängsmyr, Tore, 2000. *Svensk idéhistoria Bildning och vetenskap under tusen år Del 2 1809-2000*, Stockholm: Natur och Kultur
- Granholt, Kenneth, 2004. *Diskursanalys (Metodkompassen Kulturvetarens metodbok, red Henriksson, Blanka, Illman, Ruth, Marander-Eklund, Lena, Åbo: Åbo Akademi*
- Gårdlund, Torsten, 1956. *Knut Wicksell*, Stockholm: Bonniers
- Högnäs, Sten, 2000. *Idéernas historia*, Lund: Historiska media
- Jacoby, Susan, 2004. *Freethinkers - a history of American secularism*, New York: Henry Holt and Company
- Leander, Sigfrid, 1965. *Från Anton Nyström till vi som vet mest*, Karlskrona: Axel Abrahamssons Boktryckeri AB
- Nerman, Ture, 1960. *Hjalmar Branting – fritänkaren*, Stockholm: Tidens förlag
- Nordin, Svante, 1983. *Från Hägerström till Hedenius Den moderna svenska filosofin*, Bodafors: Doxa
- Palm, Irving, 1982. *Kristendom och socialism. Bibliografi över kristendom och socialism 1860 – 1980*, Uppsala: Sveriges kristna socialdemokraters förbund broderskapsrörelsen
- Royle, Edward, 1980. *Radicals, Secularists and Republicans. Popular freethought in Britain, 1866-1915*, Manchester: Manchester University Press
- Severin, Frans, 1917. *Statskyrka eller Frikyrka*, Stockholm: Ungsocialistiska partiets förlag.

Otryckta källor

Forskningsrapporter

Ståhle, Lennart, 1979. *Forskningsrapport Nr. 152 (1979:6) Organisationer för svensk religionskritik 1880-1910*. Stockholm: Religionssociologiska Institutet

Arkivmaterial

Sigtunastiftelsen

Brands Jul 1925 – Nordens apostel för avkristning. Till 30-årsminnet av Viktor Lennstrands död.

Internet

Nordisk Familjebok – UGGLEUPPLAGAN

<http://runeberg.org/nfbr/0486.html> (2007-06-12)